

**"ПРАВознавчий" ТА "ЗАКОНОзнавчий" ПІДХОДИ ДО ВИКЛАДАННЯ
ШКІЛЬНИХ ПРАВОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ПРЕДМЕТІВ**

У статті, на основі аналізу історії шкільної правової освіти, досліджуються концептуальні підходи до формування правових навчальних предметів. Доведено, що вітчизняна практика шкільного навчання виробила два підходи до викладання шкільних правових навчальних предметів: "правознавчий" та "законознавчий". Зроблено висновок про необхідність "правознавчого" підходу до формування сучасних правознавчих предметів у школі.

Реформування шкільної правової освіти є нагальною потребою сьогодення, оскільки формування правової предметної та громадянської надпредметної компетентності учнів є запорукою становлення громадянського суспільства й правової держави в Україні.

Підвищення ефективності шкільної правової освіти в останні роки стало предметом уваги з боку Міністерства освіти і науки та Міністерства юстиції України. Участь в удосконаленні існуючих та в розробці нових шкільних правових курсів беруть науковці, вчителі-практики, громадські організації вчителів.

Історія навчання правознавства в закладах середньої освіти знайшла фрагментарне відображення у фундаментальних працях дослідників середньої освіти XIX ст. С.В. Рождественського та Г.К. Шміда, в публікаціях учених XIX та XX ст.: В.Г. Графського, О.І. Каменєва, М.І. Карєєва, С.В. Кодана, В.М. Коровіна, М.С. Лалаєва, К.Й. Малковського, В.М. Пристенського, О.Г. Станіславського, В.А. Томсінова та інших. Але ці дослідники не пропонують шляхів вирішення проблем, що постають перед авторами нових навчальних програм, підручників та посібників з правознавчих предметів, а саме:

- проблеми співвіднесення значного обсягу навчального матеріалу з обмеженим часом на його вивчення;
- проблеми неузгодженості теоретичного та прикладного спрямування цих курсів;
- проблеми "знаннєвого" та "компетентнісного" підходів до правової освіти школярів.

На нашу думку, вирішення зазначених проблем можливе лише за умов концептуальної чіткості в побудові шкільних правових навчальних предметів, які є стрижнем правової освіти учнів.

Визначення концептуальних засад "правознавчої" та "законознавчої" шкільної освіти в історичному контексті і є метою даної статті.

На нашу думку, вітчизняна шкільна правова освіта за час свого розвитку існувала у двох принципово відмінних формах: правознавство (правоведение) і законознавство (законоведение). Якщо перша ґрунтувалася на філософсько-правовому підході і була людиноцентричною, то друга базувалася на нормативно-позитивістському підході і була виключно державоцентричною. Відповідно до зазначених підходів формувалися навчальні програми та підручники. Спробуємо довести це на прикладах.

Так, правознавство, яке засноване на теорії природного права, викладалося в закладах середньої освіти Російської імперії з 1804 р. по 1828 р. кількома навчальними предметами, а саме: "Право природне приватне", "Право природне публічне", "Право народів". Ці навчальні предмети мали філософсько-правовий характер і будувалися навколо центральних ідей теорії природного права. Концепцію такого навчального курсу можна визначити як людиноцентричну. Прикладом підручника, який опредметнював у собі зазначені підходи, стала книга Олександра Петровича Куніцина "Право природне" [1].

Автор книги – відомий філософ і юрист першої половини XIX ст., який викладав ліцеїстам у Царському Селі суспільствознавчий курс у складі логіки, психології, етики, права природного приватного, права природного публічного, права народного, права цивільного російського, політичної економії, фінансів [2: 140].

Аналіз тексту підручника О.П. Куніцина дає можливість ознайомитися зі змістовими складовими цього навчального предмета. У книзі він акцентував увагу на тому, що природне право знаходиться в тісному зв'язку з етикою, політикою, позитивним правом, філософією позитивного права. Саме тому зазначені складові визначалися ним основою суспільствознавчої освіти [3: 204]. На початку книги у "предуведомленні" читачеві автор визначив необхідність навчання природного права як основи для осмислення людиною свого статусу в суспільстві. Дослідник пояснив структуру моральної філософії як навчального предмета, поділяючи її на дві складові: "нравоучение" (викладення принципів внутрішньої свободи людини) і "правоучение" (природні закони зовнішньої свободи особи в суспільстві).

У першій книзі підручника характеризувалося чисте право у двох складових: безумовне право (головні джерела права, права людини від народження (право існування, право діяти, право досягати добробуту) та умовне право (похідні права, володіння, загальні положення про договори, окремі види договорів).

Друга книга висвітлювала прикладне право, в межах якого автор у чотирьох частинах виклав поняття про загальне суспільне, про сімейне та про державне право. У частині книги, присвяченій державному праву, О.П. Куніцин відносно доступною мовою охарактеризував державне безумовне право (цілі держави, суспільний договір, договір підданства, законодавчу владу, виконавчу владу, судову владу тощо), державне умовне право (демократичний спосіб правління, аристократичний спосіб правління, монархічний спосіб правління), народне право (права народів у безумовному стані, права народів в умовному стані за умов: заволодіння, народних договорів, посольств, війн).

Аналізуючи книгу О.П. Куніцина, зауважимо, що зміст і структура підручника певною мірою залежали від панівної методики навчання предмета. Оскільки в першій половині XIX ст. закріпилася методика навчання суспільствознавчих предметів, заснована на читанні підручника і репродукції учнями матеріалу в процесі бесіди на основі питань учителя, то й навчальні книги з правознавства в першу чергу розроблялися як носії інформації з предмета. Саме тому основним критерієм якості навчальної книги був літературний талант автора, який міг зрозумілими словами, яскраво й образно, сформулювати складні абстрактні поняття.

Але розвиток ідей природного права та вивчення його основ у закладах освіти формували у свідомості викладачів й учнів небезпечні для самодержавної влади ідеї. Так, у 1801-1802 роках Василем Васильовичем Попугаєвим у контексті положень природного права написана праця "Про народну освіту і її наслідки". Автор уважав, що людина, яка живе в суспільстві, повинна знати своє громадянське призначення та розуміти свій зв'язок із суспільством [2: 88]. Народ, на думку вченого, повинен мати політичні й філософські знання про свої права й основи добробуту. Єдиний засіб зробити народ щасливим – це показати йому користь законів, користь упорядкованого правління та громадянських прав, непорушності прав кожного суспільного стану, рівність всіх станів перед законом.

Зрозуміло, що ці ідеї були небезпечні для державної влади Російської імперії. Тому маніфестом 24 жовтня 1817 року Міністерство народної освіти було реорганізоване в Міністерство духовних справ і народної освіти "щоб християнське благочестя було завжди основою справжньої освіченості" [4: 135], в результаті чого відбулося обмеження змісту та обсягу суспільствознавчих навчальних предметів. Учений комітет Міністерства духовних справ і народної освіти в 1818 році запропонував статистику, політекономію, філософію, естетику й правознавство вивести з програм гімназій, надавши право їх викладання лише університетам. Природне право було остаточно виключене з навчальних програм закладів середньої освіти у 1828 р., а навчальні книги, побудовані на цій основі (О.П. Куніцина, І.П. Пніна) були заборонені.

Їм на заміну прийшов нормативно-позитивістський "державоцентричний" курс "Законовознавства", метою якого була прикладна підготовка майбутніх чиновників до життя і роботи в межах чинного російського законодавства.

Спочатку цей курс увели в кадетських і пажеських корпусах у 1830 році. У 1837 році новий предмет було введено для гімназій Сибіру, а в 1838 р. – у благородному пансіоні Псковської гімназії [4: 365].

Дванадцятого вересня 1849 року з'явився план викладання правознавства в гімназіях і програми для цього предмета, складені професором Петербурзького університету К.О. Неволіним. У пояснювальній записці було зазначено, що мета навчання, час виділений на вивчення законів, рівень розумового розвитку учнів передбачають необхідність обмеження курсу головними частинами чинного законодавства. До них були віднесені такі частини російського законодавства, як: основні закони, статuti про цивільну службу, закони про стани, закони цивільні з включенням цивільного судочинства, закони кримінальні і поліційні з включенням кримінального судочинства.

Передбачалося, що порядок навчання цих складових законодавства буде відповідати теоретичній схемі, традиційній для вітчизняного досвіду навчання юриспруденції, оскільки пропонований порядок відповідав системі Зводу законів Російської Імперії, а, крім того, перед вивченням цивільного законодавства та законодавства про стани було логічним ознайомлення з системою державних органів імперії. Передбачалося, що в п'ятому класі будуть вивчатися основні закони разом зі статутами про цивільну службу та закони про стани; у шостому класі – цивільні закони з включенням цивільного судочинства; у сьомому класі – кримінальні й поліційні закони з включенням кримінального судочинства. У цьому ж сьомому класі залишався час для ґрунтовної підготовки учнів до підсумкових іспитів із правознавства [4: 371].

Щодо навчальних книг із законознавства, то 30 грудня 1848 року міністр дозволив використовувати в якості посібника книгу професора С.-Петербурзького університету Миколи Федоровича Рождественського [5].

Таким чином, з середини XIX ст. у гімназіях імперії почалося викладання прикладного законознавчого курсу, побудованого на державоцентричній концепції. Але недосконалість навчальної програми та складність і значний обсяг підручника призвели до того, що викладання законознавства не досягло тієї мети, яка була поставлена в 1849 році, коли цей предмет увели в гімназійний курс. У кінці 60-х років викладання законознавства фактично було відмінено. За звітом 1867 року зроблено висновок, що в дидактичному та в практичному відношенні не можна очікувати користі від короткого, спішного і негрунтовного вивчення у гімназіях цього предмета. Крім того, для викладання законознавства в гімназіях були відсутні підготовлені фахівці, які здатні слідкувати за всіма змінами у чинному законодавстві. На цій підставі викладання зазначеного предмета в гімназіях припинене.

На відміну від першого філософсько-правового гуманістичного етапу розвитку шкільного правознавства у XIX ст. цей етап характеризувався прикладною спрямованістю правової освіти, що відобразилося і в навчальній програмі, і в підручниках. Але значний обсяг і складність програмного матеріалу та методична недосконалість підручника, який перетворився на конспект Зводу законів імперії спричинили відторгнення педагогічною громадськістю цього навчального предмета.

Потрібно зауважити, що саме в гімназійному курсі законознавства сформувалася його структурна тріада, яка з незначними змінами дійшла до нашого часу і присутня в чинних шкільних програмах з основ правознавства в 9-х класах загальноосвітніх шкіл, а саме:

- теорія держави і права;
- правові засади організації державної влади;
- основні положення чинного законодавства.

Таким чином, у XIX ст. на практиці були "обкатані" в закладах середньої освіти дві концепції правового навчання:

- "правознавча" (характеризувалася філософсько-правовою спрямованістю курсу, в основі знаходилися ідеї гуманізму та природних прав людини);
- "законознавча" (характеризувалася прикладною спрямованістю курсу на базі позитивістської теорії праворозуміння, в основі знаходилися ідеї державоцентризму та формалізації прав людини державою).

Наприкінці XIX ст. (1871 р.) була спроба об'єднати в межах одного навчального предмета "правознавство" і "законознавство". Програму і підручник такого курсу підготував професор Військово-юридичної академії О.О. Мушніков і новий предмет із старою назвою "Законознавство" був впроваджений у кадетських корпусах імперії.

Головне завдання своєї роботи О.О. Мушніков бачив у необхідності визначення змісту морально-правових понять. Він був одним з перших російських учених, які здійснили спробу пояснити етимологію та співвіднесення понять "етика", "мораль", "моральність". Він визначив етику як науку про "моральні закони", які не встановлюються людиною за бажаннями, але виводяться з загальних уявлень про добро і зло, які беруть початок з притаманного людині від народження морального почуття, що спонукає людину до добра і відмежовує від зла [6: 812].

У першій частині програма курсу законознавства та підручник О.О. Мушнікова передбачали ознайомлення кадетів з основами вчення про мораль, моральні обов'язки людини, другій розділ передбачав засвоєння кадетами елементарних знань про право, а на заключному етапі – про основні риси організації сімейних відносин, відносин у громадянському суспільстві та в державі.

В останньому розділі розглядалися такі елементи держави як вища влада, територія держави, народ; давалися основні поняття про діяльність держави в законодавчій, адміністративній та судовій сферах. Коментувалися основні державні та законодавчі акти. У розділі про адміністративну діяльність детально розглядалися організація й функції поліції та армії.

Головною метою цього навчального предмета вважалося вивчення правильних і ясних понять про суспільні відносини, набуття знань про державну владу і про закон як про сутнісні елементи будь-якого суспільного співіснування. Крім того, передбачалося, що елементарні юридичні знання допоможуть кадетам у подальшому вивченні правових наук. Викладання цього курсу здійснювалося на основі нової програми К.Д. Кавеліна та підготовленого О.О. Мушніковим підручника [7].

Ідеї, закладені в новий предмет, були для того часу передовими. Так, передбачалося, що вихованцеві військово-навчального закладу не стільки було потрібно запам'ятовувати значну масу фактів з вітчизняного законодавства, скільки необхідно формувати поняття про природу права і закону, про правові основи державного будівництва, а вже потім отримувати знання про вітчизняне законодавство.

Викладачі були зобов'язані давати вихованцям не тільки знання, а й формувати правові навички і вміння. Для цього від педагогів вимагалося детально пояснювати систему вітчизняних законів, вчити

вихованців працювати з томами Зводу законів, уміти знаходити необхідні нормативні акти. Тому підручники з правознавства почали виконувати не лише інформативну, а й систематизуючу та організаційно-процесуальну (за В.Г. Бейлінсоном) функції і стали необхідним елементом нової методики правової освіти.

Але цей навчальний предмет проіснував до початку ХХ ст. і кардинально не поліпшив стан правової освіти юнацтва.

У радянській школі за часи її існування було три правознавчі курси. Саме правознавчі, а не правознавчі, оскільки будувалися вони на панівному для радянської правової ідеології нормативному підході до праворозуміння та були державоцентричними. У першу чергу, ми маємо на увазі курс "Конституція СРСР", який викладався з 1937 по 1961 рік як окремий предмет. З 1962 р. по 1975 р. правова освіта (в тому числі курс Конституції СРСР) була інтегрована у предмет "Суспільствознавство". З 1975 р. по 1991 р. у школах викладався окремий предмет "Основи Радянської держави і права".

І програми, і підручники з зазначених предметів були орієнтовані на формування законослухняного громадянина, який орієнтується у принципах побудови Радянської держави та організації радянського права і, крім того, ознайомлений з основами трудового, цивільного, сімейного, кримінального, адміністративного та колгоспного права. Іншими словами, правознавчий нормативізм, а не правознавчий гуманізм, був закладений у концепцію правової освіти учнів.

У незалежній Україні в загальноосвітніх школах І-ІІІ ступенів з 1995 року було запроваджене обов'язкове викладання курсу "Основи правознавства", який став фундаментом для створення системи правової освіти. За висновками Б.І. Андрусича, цей навчальний курс спрямований на формування в учнів необхідних знань і навичок для активної, свідомої участі в процесі життєдіяльності соціуму, для спілкування з різноманітними інституціями суспільства та держави [8].

Але чинні сьогодні шкільні навчальні програми з основ правознавства є переважно "законознавчими". Так, програма І.І. Котюка орієнтована на "...отримання знань про державно-правові явища, які є одним із провідних засобів упорядкування (суспільних) ...відносин", на формування в учнів знань "...основ теорії державно-правових явищ..." і на цій основі повинна "...сформувати їх уявлення про державно-правові реалії України" [9: 18].

Відповідно до визначених завдань курс "Основ правознавства" складається з трьох частин: основи теорії держави і права (11 тем), основи публічного права України (9 тем), основи приватного права України (15 тем).

Аналіз програми дає змогу стверджувати, що її зміст спрямований переважно на формування правових знань і створює мінімальні можливості для формування відповідних правових ставлень та ціннісних орієнтацій.

Програма за редакцією І.Б. Усенка, що складається з 8 тематичних блоків, які поділяються на 31 тему та 51 урок, так само спрямовує учнів лише на:

- орієнтацію в системі законодавства, користування джерелами права, аналіз змісту правових документів;
- володіння елементарною правовою термінологією;
- використання правової літератури, складання тез, конспектів, підготовку коротких доповідей та виступів, рецензування та доповнення відповідей інших учнів тощо [9].

Структурно обидві програми нагадують програму правознавства К.О. Неволіна середини ХІХ ст. та програму шкільного курсу "Основи Радянської держави і права".

Так само "законознавчими", а не "правознавчими", є основні шкільні підручники та посібники з основ правознавства (підручники за редакцією І.І. Котюка, І.Б. Усенка, В.С. Журавського, посібник за редакцією О.Д. Наровлянського). З цього переліку можна виокремити лише посібник "Світ права", який найменше спрямований на заучування чинних правових норм [10]. Найважливішою метою автори визначили осмислення та усвідомлення того, яким чином правові знання можуть бути застосовані у житті [10: 3]. Практично кожна тема посібника містить достатньо навчального матеріалу для формування відповідних правових ставлень та ціннісних орієнтацій учнів. Це і творчі завдання, і проблемні ситуації, і елементи навчальної дискусії та ін.

Таким чином, зрозуміло, що суспільний і державний запит формує концепцію "правознавчої" чи "законознавчої" шкільної правової освіти. І тому сьогодні, на тлі декларованої особистісно орієнтованої компетентнісної освіти, коли на практиці продовжується клонування "законознавчої" державоцентричної її концепції, педагоги знаходяться в концептуальному "глухому куті". Проблеми співвіднесення значного обсягу навчального матеріалу з обмеженим часом на його вивчення, неузгодженості теоретичного та прикладного спрямування правових курсів, пошуку середини між "знанневим" та "компетентнісним" підходами до правової освіти школярів можуть бути вирішені за умов чіткого розуміння укладачів навчальних програм та шкільних підручників, що в час

демократизації суспільних відносин, формування правової держави та громадянського суспільства школа потребує, в першу чергу, "правознавчої" правової освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Куницин А.П. Право естественное. В 2-х книгах. – Т. 1. – СПб.: Тип. Иоаннесова, 1818. – 135 с.; Т. 2. – СПб.: Тип. Иоаннесова, 1820. – 164 с.
2. Антология педагогической мысли России первой половины XIX в. (до реформ 60-х гг.) / Сост. П.А. Лебедев. – М.: Педагогика, 1987. – 560 с.
3. Русские просветители. (от Радищева до декабристов). Собр. произвед. в двух томах / Под ред. И.Я. Щипанова. – Т. 2. – М.: Мысль, 1966. – 477 с.
4. Шмид Г.К. История средних учебных заведений в России. Пер. с нем. А.Ф. Нейлисова. – С-Пб.: Типография В.С. Балашева, 1878. – 684 с.
5. Руководство к российским законам / Сост.: Н. Рождественский, э.-орд. проф. С.-Петербур. ун-та, д-р законовещения. – СПб: Тип. Э. Праца, 1848. – 509 с.; Изд. 2-е доп. – СПб: Тип. Э. Праца, 1849. – 623 с.; Изд. 3-е доп. – СПб: Тип. Э. Праца, 1850. – 674 с.; Изд. 4-е доп. – СПб: Тип. Э. Праца, 1851. – 692 с.
6. Гусейнов А.А. История этических учений. Учебник. – М.: Гардарики, 2003. – 911 с.
7. Мушников А.А. Основные понятия о нравственности, праве и общежитии. Курс законовещения для кадетских корпусов. – СПб., 1889. – 292 с.; 2-е испр. изд. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1894. – 144 с.
8. Андрусишин Б.І. Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні <http://justinian.com.ua/article.php?id=2635>.
9. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Основи правознавства 9 клас. Людина і суспільство 11 клас. Людина і світ. – К.: Шкільний світ, 2001. – 159 с.
10. Світ права: Навчальний посібник з основ правознавства для учнів 9 класу загальної освіти. Навч. зал. / Р. Каложний, О. Пометун, Т. Ремех та інші. – К.: А.П.Н., 2004. – 231 с.

Матеріал надійшов до редакції 11.08. 2008 р.

Смагін І.І. "Правоведческий" и "законоведческий" подходы к преподаванию школьных правовых учебных предметов.

В статье, на основе анализа истории школьного правового образования, исследуются концептуальные подходы к формированию правовых учебных предметов. Доказано, что отечественная практика школьного обучения выработала два подхода к преподаванию школьных правовых учебных предметов: "правоведческий" и "законоведческий". Сделан вывод о необходимости "правоведческого" подхода к формированию современных правовых предметов в школе.

Smagin I.I. "Right Studying" and "Studying of Laws" Approaches to Teaching of School Legal Subjects.

In article, on the basis of the school legal education history analysis, conceptual approaches to the formation of legal subjects are investigated. It is proved, that domestic practice of school training has developed two approaches to teaching of school legal subjects: "Right studying" and "Studying of laws". The conclusion is drawn about necessity of "Right studying" the approach to formation of modern legal subjects at school.